

УДК 811.161.2'37

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.22.2.2>

ТИПОЛОГІЯ МЕТОНІМІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ НЕПОХІДНИХ НАЗВ ЧАСТИН ТІЛА

TYPOLOGY OF METONYMIC RELATIONS IN THE STRUCTURE OF NON-DERIVATIVE NAMES OF BODY PARTS

Пітель В.М.,

orcid.org/0000-0001-6208-1860

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

*Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

Пітель В.І.,

orcid.org/0000-0001-8974-3852

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

*Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

У статті описано типологію одного з видів семантичних зв'язків, які утворюють смислову структуру багатозначних непохідних назв частин тіла, – метонімії відношення.

Метонімія як тип полісемії виявляється в перенесенні найменувань на основі суміжності (просторової або часової) реалій світу. Вона представлена певними видами зазвичай повторюваних семантичних відношень, на основі яких можна вивести узагальнені формули (моделі) метонімії зв'язків семем у структурі полісемантів. У семантемах непохідних багатозначних соматизмів виявлено 28 таких метонімії моделей.

Наявність у слів однієї лексико-семантичної групи в первинному значенні низки однакових ознак (родосема, видосема) сприяє переносу назв слів цієї групи на суміжні реалії та паралельному виникненню лексико-семантичних варіантів. Однак появу нових семем детермінують не лише мовні, а й позамовні чинники, тому не всі слова аналізованої групи мають однакові вторинні значення.

Фіксуємо появу ЛСВ за однаковими моделями не тільки в семантичній структурі слів аналізованої групи загалом, а й у межах одного слова (*сало* 1–2, *сало* 1–3 (2 модель); *сало* 2–4, *сало* 3–4 (8 модель)), синонімів (*лице* 1–4, *писок* 1–3 (3 модель)).

Спостерігаємо координованість семантичної деривації та схожість утворення не лише окремих лексико-семантичних варіантів досліджуваних лексем, а й однакову спрямованість семантичної деривації й залежність похідних значень від основного, тотожність смислової структури в семантемах загалом. Так, полісеманти *вовна*, *шерсть* і *хутро* мають по 3 значення, характеризуються ланцюжковою полісемією та аналогічними тематичними моделями, на основі яких розвинулася полісемія (моделі 6, 7).

Дві тематичні моделі – “*частина тіла* → *інша частина тіла, на (в) якій вона знаходиться*”, “*частина тіла* → *продукт харчування, страва, приготування з неї*” – відзначаються з-поміж інших найвищою продуктивністю. Більшість тематичних моделей мають досить низьку продуктивність. Так, за 17 з них утворено всього по одному ЛСВ. Однак регулярність окремих метонімії моделей свідчить про повторюваність встановлюваних у свідомості людей відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери “частини тіла”.

Ключові слова: соматизм, метонімія, семема, семантема, тематична модель.

The article describes the typology of a kind of semantic relations which form the notional structure of polysemantic non-derivative names of body parts – metonymic relations.

Metonymy as a type of polysemy means transferring of names' senses due to contiguity (spatial or temporal) of the world's realia. It is represented by certain types of usually repetitive semantic relations, based on which the generalized formulas (models) of metonymic relations of sememes in the structure of polysemants are derived. In the semantemes of non-derived polysemantic somatisms, 28 of such metonymic models have been identified.

The presence of several identical features in the primary meaning of the words of one lexical-semantic group contributes to the transfer of names of the words of this group to related realia and the parallel emergence of lexical-semantic variants.

However, the appearance of new sememes is determined not only by linguistic, but also by extralinguistic factors. That is why, not all words of the analyzed group have the same secondary meanings.

The appearance of lexical-semantic variants based on the same models is noticed not only in the semantic structure of words of the analyzed group as a whole, but also within one word (*salò* 1 – 2, *salò* 1 – 3 (2nd model); *salò* 2 – 4, *salò* 3 – 4 (8th model)), synonyms (*face* 1 – 4, *mugg* 1 – 3 (3rd model)).

We observe the coordination of semantic derivation and similarity of formation of not only separate lexical-semantic variants of the studied sememes, but also the same direction of semantic derivation, dependence of derived meanings on the main meaning, and identity of notional structure in the sememes in general. Thus, the polysemants *wool*, *pelage*, and *fur* each have 3 meanings, are characterized by chain polysemy and similar thematic models, based on which the polysemy has developed (models 6, 7).

The two thematic models – “*part of the body* → *the other part of the body on (in) which it is located*”, “*part of the body* → *food, dish prepared from it*” – are noted among others due to the highest productiveness. Most thematic models have a fairly low productiveness. Thus, for the 17 of them, only one lexical-semantic variant is formed. However, the regularity of certain metonymic models testifies to the recurrence of the relations established in people's minds between the sememes of polysemants which belong to the thematic sphere of the “parts of the body”.

Key words: somatism, metonymy, sememe, semanteme, thematic model.

Соматизми як один із найархаїчніших пластів лексики здавна привертати увагу лінгвістів. Цю групу слів вивчали з позиції історії мови (В. Німчук, В. Ткаченко), діалектології (Т. Бердникова, Н. Дяченко), фразеології (Ф. Вакк, А. Дорожівська, І. Валуєва), порівняльного мовознавства (Г.Кривенко), полісемії (М. Скаб, З. Богус), лінгводидактики (Н.Яніцька), етнокультурології (З.Шостюк, А.Дорожівська, Л.Савченко) тощо [1; 2; 4; 5; 6].

Сьогодні в лінгвістиці актуальним є антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, згідно з яким мову розглядають крізь призму духовного світу людини, її свідомості. Пізнання світу починається з пізнання себе. Низка дослідників, аналізуючи національну специфіку соматизмів, говорять про так званій «соматичний код культури», який виявляє особливості світосприйняття носіїв певної мови [1; 5; 6]. Вивчення полісемії лексем на позначення частин тіла дає багатий матеріал для з'ясування прояву рис національного менталітету в мові, дозволяє зробити певні висновки щодо системності лексики.

Мета представленої розвідки – описати типологію одного з видів семантичних зв'язків, які утворюють смислову структуру багатозначних непохідних назв частин тіла, – метонімії відношення. Дослідження виконано на матеріалі «Великого тлумачного словника української мови» (121 семантема; 64 семеми, утворених унаслідок метонімії переносів).

Метонімія як тип полісемії виявляється в перенесенні найменувань на основі відношення суміжності (просторової або часової) між реаліями світу. Вона представлена певними видами зазвичай повторюваних семантичних відношень, на основі яких можна вивести узагальнені формули (моделі) метонімії зв'язків семем у структурі полісемантів. У семантамах непохідних багатозначних соматизмів виявлено 28 таких

метонімії моделей (тематичні моделі наводимо в порядку спадання їх регулярності):

1. *Частина тіла* → *інша частина тіла, на (в) якій вона знаходиться*. Такий тип дериваційних зв'язків найпродуктивніший, за ним утворено 17% метонімії значень у семантичній структурі досліджуваних лексем (*борода* 1 – 2, *зіниця* 1 – 2, *карк* 1 – 2, *стопа*¹ 1 – 2, *міздря* 1 – 2, *коліно* 1 – 2, *перса (перси)* 1 – 2, *талія*¹ 1 – 2, *утроба* 1 – 2, *хребет* 1 – 2¹). Наприклад: *стопа*¹ – 1 “кінцева нижня частина ноги людини та задньої кінцівки деяких наземних хребетних тварин” → 2 “одна з двох нижніх кінцівок людини” [3, с. 1199, 625]; *утроба* – 1 “внутрішня частина живота тіла людини або тварини” → 2 “живіт, череву взагалі” [3, с. 1309].

2. *Частина тіла* → *продукт харчування, страва, приготування з неї* (12, 5%; *кєндюх* 1 – 2, *кишка* 2 – 3, *ковбик* 1 – 2, *мозок* 1 – 4, *сало* 1 – 2, *сало* 1 – 3, *сичуг* 1 – 2, *шлунок* 1 – 2). Наприклад: *сало* – 1 “жирове відкладення у тілі живого організму; жир” → 2 “відокремлений від м'яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоним і вживається сирим, смаженим чи вареним” [3, с. 1096]; *сичуг* – 1 “один із чотирьох відділів шлунка жуйних тварин, у якому їжа перетравлюється шлунковим соком” → 2 “фарширований телячий, ягнячий, свинячий і т. ін. шлунок” [3, с. 1127].

3. *Частина тіла* → *інша частина тіла, яка знаходиться на (в) ній* (8%; *груди* 1 – 2, *крижі* 1 – 3, *лице* 1 – 4, *писок* 1 – 3, *скроня* 1 – 2); *груди* – 1 “передня частина тулуба від шиї до живота” → 2 “молочні залози жінки” [3, с. 199]; *скроня* – 1 “бокова частина черепа від вуха до лоба” → 2 “волосся, що росте на цих частинах черепа” [3, с. 1144].

4. *Частина тіла* → *сировина, отримана з неї* (8%; *вовна* 1 – 2, *хутро* 1 – 2, *шерсть* 1 – 2,

¹ Цифрами позначено порядковий номер семем слів.

шкіра 1 – 2, шкура 1 – 2): вовна – 1 “густий волоссяний покрив, ссавців, переважно овець і кіз” → 3 “волоссяний покрив, зістрижений або вичесаний із тварин (перев. овець і кіз), з якого виготовляють пряжу” [3, с. 153]; **хутро – 1** “волоссяний покрив на тілі тварини; шерсть” → 2 “шкура хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу; ці шкури як предмет виробництва, торгівлі” [3, с. 1356].

5. **Частина тіла → ця частина тіла в її функціях** (6%; **голова 1 – 2, рука 1 – 2, серце 1 – 2, язик 1 – 2): язик – 1** “рухливий м’язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості” → 2 “цей самий орган людини, за допомогою якого вона усно передає свої думки, спілкується; орган мовлення” [3, с. 1422].

Фіксуємо утворення за цією моделлю символічного значення, що загалом не є характерним для метонімії. Наприклад: **серце – 1** “центральный орган кровоносної системи у вигляді м’язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з боку грудної порожнини)” → 2 “цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін.” [3, с. 1117].

6. **Частина тіла → деталь одягу, яка її покриває** (6%; **вухо (уха) 1 – 3, груди 1 – 3, лікоть 1 – 2, спина 1 – 2): вухо – 1** “орган слуху й рівноваги в людини та хребетних тварин” → 3 “бокова частина шапки, що закриває вушну раковину” [3, с. 167]; **лікоть – 1** “місце з’єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука” → 2 “частина рукава одягу, що облягає місце, де згинається рука” [3, с. 490].

7. **Сировина → інша сировина, яку виготовляють з неї** (5%; **вовна 2 – 3, шерсть 2 – 3, хутро 2 – 3): шерсть – 2** “волокно з остриженого, вичесаного волоссяного покриву тварин” → 3 “пряжа (нитки), виготовлені з такого волокна” [3, с. 1394]; **хутро – 2** “шкура хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу; ці шкури як предмет виробництва, торгівлі” → 3 “вичинена шкіра хутрового звіра” [3, с. 1356].

8. **Продукт харчування → інший продукт харчування, приготовлений із нього** (3%; **сало 2 – 4, сало 3 – 4): сало – 2** “відокремлений від м’яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоним і вживається сирим, смаженим чи вареним” → 4 “розтоплений тваринний жир (перев. свинячий)” [3, с. 1096].

9. **Частина тіла → людина, дії якої пов’язані з нею** (3%; **вухо (уха) 1 – 2, рот 1 – 2): вухо – 1** “орган слуху й рівноваги в людини та хребетних

тварин” → 2 “про людину, яка прислухається до чужих розмов, щоб передати їх комусь; шпигун” [3, с. 167].

10. **Частина тіла → здібності, здатність, пов’язані з нею** (3%; **мозок 1 – 2, око¹ 1 – 2): мозок – 1** “центральный відділ нервової системи людини і тварини – речовина, що заповнює череп і канал хребта” → 2 “розум, розумові здібності” [3, с. 167].

11. **Частина тіла → процес, дія, пов’язані з нею** (3%; **мозоль (мозоля) 1 – 2, слъоза 1 – 2): слъоза – 1** “безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болю або сильних душевних переживаннях і т. ін.)” → 2 “плач, ридання” [3, с. 1151].

12. **Частина тіла → інша частина тіла, яка знаходиться біля неї** (1,5%): **пелька – 1** “рот” → 2 “глотка” [3, с. 714].

13. **Частина тіла → предмет гри, виготовлений з неї** (1,5%): **кість – 1** “окрема складова частина кістяка хребетних тварин і людини” → 2 “гральні кубики або пластинки (з кісті чи іншого матеріалу), на гранях яких вирізано цифри, вічка” [3, с. 431].

14. **Частина тіла → аксесуар, виготовлений з неї** (1,5%): **мошонка – 1** “м’язо-шкіряний мішечок, де містяться чоловічі статеві залози – яєчка” → 2 “гаманець, капшук із такого мішечка” [3, с. 542-543].

15. **Частина тіла → одяг, виготовлений з неї** (1,5%): **хутро – 1** “хутро” → 3 “шуба” [3, с. 1336].

16. **Частина тіла → музичний або сигнальний інструмент, виготовлений з неї** (1,5%): **ріг – 1** “на голові деяких ссавців – твердий кістковий нарост, що звужується до кінця” → 3 “виготовлений з кісткової речовини духовий музичний або сигнальний інструмент, який має форму вигнутої труби з розширеним кінцем і видає звуки одного тону” [3, с. 1033].

17. **Частина тіла → потреби, пов’язані з нею** (1,5%): **шлунок – 1** “орган травлення людини, хребетних та більшості безхребетних тварин, що являє собою розширену частину травного тракту” → 3 “про фізіологічну потребу людину в їжі” [3, с. 1400].

18. **Частина тіла → міра, яка дорівнює її довжині** (1,5%): **лікоть – 1** “місце з’єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука” → 3 “старовинна міра довжини, приблизно з пів метра” [3, с. 490].

19. **Частина тіла → людина як виконавець дії, пов’язаної з цією частиною тіла** (1,5%):

рот – 1 “порожнина між верхньою і нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя” → 3 “кожна окрема людина (при розподілі витрат, харчових запасів і т. ін.); їдець” [3, с. 1087].

20. **Частина тіла** → **комбінація зі складених докупи цих частин тіла** (1,5%): **пучка** – 1 “кінчик пальця руки” → 2 “три пальці руки (великий, вказівний і середній) складені кінчиками разом” [3, с. 1007].

21. **Комбінація зі складених докупи частин тіла** → **кількість чого-небудь, що можна взяти за допомогою цієї комбінації** (1,5%): **пучка** – 2 “три пальці руки (великий, вказівний і середній) складені кінчиками разом” → 3 “така кількість чого-небудь (перев. сипкого), яку можна взяти трьома (рідше – двома) складеними пальцями руки; щіпка” [3, с. 1007].

22. **Знаряддя** → **символ діяльності, пов’язаної з цим знаряддям** (1,5%): **перо** – 2 “знаряддя для написання чорнилом, тушшю і т. ін., що має форму зігнутої металевої пластинки із загостреним і розщепленим кінцем” → 3 “уживається як символ письменницького хисту або літературної діяльності кого-небудь” [3, с. 754].

23. **Орган як знаряддя діяльності** → **почерк, пов’язаний з ним** (1,5%): **рука** – 2 “кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці” → 3 “манера писання, почерк” [3, с. 1089].

24. **Орган як знаряддя діяльності** → **люди, які здійснюють цю діяльність** (1,5%): **рука** – 2 “кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці” → 4 “робоча сила, робітники” [3, с. 1089].

25. **Дія** → **почуття, які зумовлюють цю дію** (1,5%): **сльоза** – 2 “плач, ридання” → 3 “горе, страждання” [3, с. 1151].

26. **Мова** → **її носії** (1,5%): **язик** – 3 “заст. Мова (у 2 знач.); сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об’єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираженні думок” → 4 “заст. Народ, народність” [3, с. 534; 1422].

27. **Орган мовлення** → **людина, дії якої пов’язані з ним** (1,5%): **язик** – 2 “цей самий орган людини, за допомогою якого вона усно передає свої думки, спілкується; орган мовлення” → 5

“полонений, від якого можна дістати потрібні відомості” [3, с. 1422].

28. **Сировина** → **тканина, виготовлена з неї** (1,5%): **шерсть** – 3 “пряжа (нитки), виготовлені з такого волокна” → 4 “тканина з цієї пряжі” [3, с. 1394].

Отже, наявність у слів однієї лексико-семантичної групи в первинному значенні низки однакових ознак (родосема, видосеми) сприяє переносу назв слів цієї групи на суміжні реалії та паралельному виникненню лексико-семантичних варіантів. Однак виникнення нових семем детермінують не тільки мовні, а й позамовні чинники, тому не всі слова аналізованої групи мають однакові вторинні семемі.

Фіксуємо появу ЛСВ за однаковими моделями не лише в семантичній структурі слів аналізованої групи загалом, а й у межах одного слова (**сало** 1 – 2, **сало** 1 – 3 (2 модель); **сало** 2 – 4, **сало** 3 – 4 (8 модель)), синонімів (**лице** 1 – 4, **писок** 1 – 3 (3 модель)).

Спостерігаємо координованість семантичної деривації та схожість утворення не тільки окремих лексико-семантичних варіантів досліджуваних лексем, а й однакову спрямованість семантичної деривації й залежність похідних значень від основного, тотожність смислової структури в семантемах загалом. Так, полісеманти **вовна**, **шерсть** і **хутро** мають по 3 значення, характеризуються ланцюжковою полісемією та аналогічними тематичними моделями, на основі яких розвинулася полісемія (моделі 6, 7).

Дві тематичні моделі – “**частина тіла** → **інша частина тіла, на (в) якій вона знаходиться**”, “**частина тіла** → **продукт харчування, страва, приготування з неї**” – відзначаються з-поміж інших найвищою продуктивністю. Більшість тематичних моделей мають досить низьку продуктивність. Так, за 17 з них утворено всього по одному ЛСВ. Однак регулярність окремих метонімічних моделей свідчить про повторюваність встановлюваних у свідомості людей відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери “частини тіла”.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні інших видів семантичних відношень (метафора, гіпо-гіперонімія) у структурі непохідних полісемічних соматизмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорожівська А. До питання про етнокультурну специфіку англійських фразеологізмів з соматичним компонентом (на матеріалі лексикографічних джерел). *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації*: матеріали конференції МЦНД. Харків, 2020. С. 43-45.
2. Валуєва І.В. Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із зоосемічним компонентом у парадигматиці та синтагматиці (на матеріалі англійських текстів ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Одеса, 1996. 15 с.

3. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
4. Кривенко Г. Л. Зоосемізи в англійській та українській мовах : семантико-когнітивний і функціонально-прагматичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2006. 20 с.
5. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
6. Шостюк З. В. Роль соматичної лексики в пізнанні мовної картини світу (на прикладі творчості Дмитра Павличка). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип.68. С. 81-83.